

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De grote uitdaging: burgers weer bij de publieke zaak betrekken

Als de jaren dertig een les bevatten, dan is het wel dat staat, natie, democratie, de rechtsstaat en haar instituties niet uitbesteed kunnen worden aan een klasse beroeps politici en managers. Een levende en levensvatbare democratie is er alleen bij de gratie van de betrokkenheid van volk, organisaties en instituten. De grote vraag waar we nu voor staan is hoe burgers weer bij de publieke zaak te betrekken.

---

door *Rolf van der Woude*

De auteur is historicus en verbonden aan het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme van de Vrije Universiteit Amsterdam.

DE GEREFORMEERDE KERKEN ZIJN altijd sterk op hun zuil gericht geweest. Predikanten mobiliseerden het kerkvolk voor de eigen scholen en de vele andere ‘g-organisaties’ en uiteraard de Anti-Revolutionaire Partij. En in menig gebed werd de zegen over vereerde leiders als Abraham Kuyper en Hendrikus Colijn afgesmeekt. Toch werden ook staat en overheid en staatsdienaren en gezagsdragers, ongeacht hun religie, afkomst of politieke gezindheid in de zegenwensen betrokken. Staat, overheid, parlement en regering waren immers van God gegeven. Vrijwel nooit werden Koningin en Koninklijk Huis overgeslagen. Zij stamden af van de vader des vaderlands en waren nauw met de gereformeerden en hun geschiedenis verbonden. Gelijktijdig vertegenwoordigde de Koningin in haar ambt volk, vaderland en natie. En als de kerkdienst samenviel met een hoogtijdag in het vorstenhuis werd na de dienst staande het Wilhelmus aangeheven. Maar op Koninginnedag brachten ook de kinderen van de gereformeerde school

eendrachtig met die van andere gezindten een aubade voor het stadhuis of op het dorpsplein. Deze tweezijdige identificatie maakte het de gereformeerden mogelijk zich in de plurale Nederlandse samenleving staande te houden. Zo waren ze betrokken bij de eigen zuil en bij Nederlandse natie en staat.

Een dergelijke gedeelde identiteit – hoewel verschillend in focus, inhoud, symbolen en intensiteit – was kenmerkend voor de katholieken, de sociaaldemocraten en de liberalen in het interbellum. Het zorgde voor saamhorigheid binnen de eigen groep en voor een gevoel van verantwoordelijkheid voor staat en natie als geheel. Het maakte Nederland tot een staat met een grote legitimiteit bij de bevolking, een grote loyaliteit aan het verkavelde, maar sterk en hecht georganiseerd middenveld en een sterke betrokkenheid bij de natie. Het waren de elites die zorgden voor consensus tussen staat en middenveld. Na de beurskrach van

De vraag uit de jaren dertig hoe de politieke en maatschappelijke elite het rechts-radicalisme tegemoet trad is actueel

1929 stonden zij evenwel voor een zware taak. Hun opgave was Nederland door de grote economische crisis van de jaren dertig te loodsen. Niet alleen werkloosheid, financieringstekorten en protectionisme diende het hoofd te worden geboden, ook ontevredenheid, protest en maatschappelijke onrust vormden een grote uitdaging. Deze elementen vormden een voedingsbodem voor de opkomst en groei van populisme en rechts-extremisme. De vraag hoe de samenleving en de politieke en maatschappelijke elite het probleem van rechts-radicalisme tegemoet trad is actueel nu Nederland weer met soortgelijke problemen geconfronteerd wordt. Zeker als daarbij ook de vraag wordt gesteld of er lessen te leren zijn uit die tijd.

1929 stonden zij evenwel voor een zware taak. Hun opgave was Nederland door de grote economische crisis van de jaren dertig te loodsen. Niet alleen werkloosheid, financieringstekorten en protectionisme diende het hoofd te worden geboden, ook ontevredenheid, protest en maatschappelijke onrust vormden een grote uitdaging. Deze elementen vormden een voedingsbodem voor de opkomst en groei van populisme en rechts-extremisme. De vraag hoe de samenleving en de politieke en maatschappelijke elite het probleem van rechts-radicalisme tegemoet trad is actueel nu Nederland weer met soortgelijke problemen geconfronteerd wordt. Zeker als daarbij ook de vraag wordt gesteld of er lessen te leren zijn uit die tijd.

OPKOMST VAN HET RECHTS-EXTREMISME

Europa vond na de Eerste Wereldoorlog de weg naar de voorspoed en vooruitgang die zij daarvoor gekend had niet terug. De Franse samenleving was verdeeld en politiek instabiel, Groot-Brittannië waande zich nog steeds heer en meester van een evenwel verdwijnend ‘empire’ en Duitsland verkeerde maatschappelijk, politiek en economisch in grote verwarring. De VS weigerde daarbij zich weer als arbiter op te werpen en trok zich in een isolement terug.

Voor Nederland leken de vooruitzichten gunstiger. Een poging van de socialisten om aan de macht te komen werd in 1918 snel en afdoende de kop

ingedrukt. Onaangetast door het oorlogsgeweld pakte de economie snel de draad weer op. Confessionele regeringen konden, zo nodig met steun van de liberalen, rekenen op een stabiele meerderheid in het parlement. Nederland was in het interbellum een cultureel conservatief, politiek stabiel en maatschappelijk verzuilde natie, maar met een open, veelzijdige economie.

Maar niet iedereen identificeerde zich met de Nederlandse samenleving. Links trok zich na Troelstra's mislukte revolutiepoging in haar eigen bastions terug. In veel grote steden was de invloed van de sociaaldemocraten echter groot. Aangevoerd door krachtige leiders als Floor Wibaut in Amsterdam en Willem Drees in Den Haag had het 'wethouderssocialisme' veel invloed. Uiterst linkse partijen roerden zich wel, maar slaagden er niet in een vuist te maken.

Van een ander kaliber was de oppositie van extreemrechts.¹ Met veel conservatieven combineerden zij een afkeer van alles wat links en modern was met een aversie tegen de parlementaire democratie en een hang naar sterk leiderschap. Waar conservatieven zich conformeerden deed extreemrechts dat niet. Hun verzet werd vaak gedreven door rancune en ressentiment tegen de gezapige burgermaatschappij waarin zij vaak hun draai niet hadden kunnen vinden. Het is onmogelijk het vroege rechts-extremisme onder een noemer te vatten. Eenheid was er niet, wel een veelheid aan partijtjes, bewegingen en organisaties en evenzoveel splitsingen en scheuringen.

Toen Benito Mussolini in 1922 in Italië aan de macht kwam, kreeg het rechts-extremisme een richtpunt. Veel extreemrechtse groepjes verzamelden zich onder de vlag van het fascisme en zetten zich in voor 'een anti-modernistische ombuiging der Westersche beschaving, geroepen om de Europeesche ziekten van den moderne tijd, zooals kapitalisme, socialisme en communisme, te boven te komen'.² Toch werd in de jaren twintig van de vorige eeuw het politieke bestel niet wezenlijk aangetast en draaide de economie nog redelijk. Rechts-extremisme en fascisme bleven een randverschijnsel.

Anders was het in Duitsland. Na de oorlog werd de jonge democratie van het land door een groot aantal plagen bezocht. Het kreeg de schuld van een smadelijk verloren oorlog, kende een sterk verdeelde bevolking en herstelde zich maar moeizaam van de oorlogsschade en herstelbetalingen. Bovendien was de elite verdeeld en onzeker over haar rol. De ongekende economische crisis van de jaren dertig dompelde het land in een bestaanscrisis. Links en rechts raakten in een strijd om de macht verzeild. Het politiek en maatschappelijk midden was niet krachtig genoeg deze bedreiging het hoofd te bieden. Op 30 januari 1933 werd Adolf Hitler tot rijkskanselier van Duitsland benoemd. Extreemrechts had gewonnen.

De dagen van de Weimar-republiek waren geteld toen bevolking en elites het vertrouwen verloren in de staat, haar vertegenwoordigers en haar instituties

Aan het democratisch experiment van de Weimar-republiek was een einde gekomen. Over de redenen waarom de Weimar-republiek eindigde als een ‘failed state’ is veel geschreven en het laatste woord is er zeker nog niet over gezegd. De economiehistoricus Niall Ferguson stelt dat de dagen van de Weimar-republiek geteld waren toen bevolking en elites niet alleen het vertrouwen in de waarde van het geld verloren, maar bovenal in de staat, haar vertegenwoordigers en haar instituties.³ Duitsland was een staat zonder autoriteit en gezag geworden en een natie zonder inhoud. Het land

was het niet meer waard om verantwoordelijkheid voor te dragen en zeker niet om voor te vechten.

RECHTS IN OPMARS

Ook in Nederland trof de economische crisis velen in hun bestaan. De kenmerkende onmacht die de overheid tentoonspreidde in haar pogingen de crisis te bestrijden en de schijnbare hardvochtigheid waarmee de slachtoffers tegemoet werden getreden versterkte het malaisegevoel. De eenzijdige mantra’s: aanvaarden, aanpassen en volhouden die de regering het volk voorhield, dreven velen in de armen van rechts. Dat betrof vaak kleine boeren, middenstanders, ambtenaren en kleinburgers die zich niet tot het socialisme aangetrokken voelden en ook geen onderdak vonden bij de bestaande zuilen.

De Nationaal-Socialistische Beweging, in 1931 opgericht, verschaftte veel zoekenden een tehuis. De NSB was voluit een extreemrechtse partij.⁴ Zij keerde zich tegen de parlementaire democratie, huldigde het leidersbeginsel, verwierp het vrijemarktdenken en zocht naar een corporatistische economische ordening, die de burgers sociale zekerheid moest bieden. De beweging keerde zich bewust tegen de bestaande zuilen. Die verdeelden immers de nationale eenheid en versplinterden de natie. De NSB stelde daar de fascistische utopie van de solidaire volksgemeenschap gebouwd op vaderlandsliefde tegenover. Saamhorigheid en het algemeen belang gingen boven het individu.⁵

De NSB had het de eerste jaren moeilijk, maar de steeds dieper ingrijpende crisis maakte veel mensen rijp voor de beweging. Begin 1933 had de

NSB nog geen duizend leden, het jaar daarop meer dan twintigduizend. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten van 1935 haalde de NSB bijna acht procent van de stemmen en 44 statenzetels. Het succes van Musserts beweging wordt vaak verklaard uit het feit dat de vroege NSB zich aanpaste aan het gematigde Nederlandse klimaat. Leider Anton Mussert was meer het type van de brave kleinburger dan van de charismatische leider. Bovendien kende de NSB een redelijke rust en orde, dit in grote tegenstelling tot het gekrakeel in veel andere rechtse partijtjes. Aanvankelijk waren de standpunten niet al te extreem. Antisemitische sentimenten waren er bij een deel van de aanhang zeker, maar werden buiten beeld gehouden. De NSB presenteerde zich ook als een algemeen christelijke organisatie en organiseerde zich als een zuil, met een veelheid aan verwante organisaties.

De ruk naar rechts halverwege de jaren dertig betekende niet per se een massale overgang naar het rechts-extremisme. Dat toont het voorbeeld van veel ontevreden boeren. Zij waren al in de jaren twintig in de problemen geraakt. In plattelandsstreken waar de religieuze binding niet sterk was en de kracht van de aan de zuilen verbonden belangenorganisaties in de landbouw gering, zoals Drenthe, de Achterhoek en delen van de Veluwe, keerden veel boeren zich af van de bestaande politiek en belangenorganisaties. Velen organiseerden zich in provinciale boerenbonden, die in 1932 de koepel Nationale Bond Landbouw en Maatschappij vormden.⁶ Onder de leus 'Boerland in boerenhand' zocht Landbouw en Maatschappij aandacht voor de problemen van de kleine boer. In een aantal ideeën, zoals het anti-parlementarisme en -kapitalisme en de waarde die aan bodem en grondgebruik werd gegeven, waren er overlappingsen met het extreemrechtse gedachtegoed. Een aantal leden van Landbouw en Maatschappij sloot zich daadwerkelijk aan bij de NSB, maar een ander deel was terughoudender of wilde beslist niet zover gaan.

TEGEN HET RECHTS-EXTREMISME

Lang zagen veel confessionelen en liberalen het gevaar van extreemrechts niet. Zij vergoelijkten de maatregelen van Mussolini en Hitler met een beroep op het gevaar van links en de rust en orde die Duitsland en Italië kenden. Het was de overheid die als eerste maatregelen nam. Met in het achterhoofd de straatrerreure die Duitsland aan de rand van de afgrond had gebracht, verbood de Nederlandse regering begin 1933 militairen deel uit te maken van particuliere weerkorpsen. Meer maatregelen volgden. Aan het eind van het jaar werd het ambtenaren verboden lid van de NSB te zijn.

De regering maakte zich zorgen over de groei van de NSB en op menig kabinetsvergadering was het onderwerp van gesprek. Minister van Buiten-

landse Zaken jhr. mr. A.C.D. de Graeff sprak zijn zorgen uit tegenover de Nederlandse gezant in Duitsland. Over de NSB'ers schreef hij: 'Hitler is hun ideaal en Mussert is zijn profeet. Waarheen dit alles nog leiden zal, valt niet te zeggen, maar dat er gevaar bestaat dat Mussert, als hij zich daartoe voldoende krachtig gevoelt, een poging zal doen om naar de macht te grijpen, valt niet te ontkennen.'⁷

Toen het aantal vechtpartijen en opstootjes rond colporteurs van *Volk en Vaderland*, het orgaan van de NSB, en haar Weer Afdeling, vooral in de grote steden toenam, vaardigde de regering in 1935 een verbod uit op de weerkorpsen. Om een conflict met de overheid te vermijden hief de WA zichzelf aan het einde van dat jaar op.

In de samenleving was er vanaf het begin oppositie tegen de opkomst van extreemrechts. Linkse partijen en organisaties waren daarvan de aanvoeders. De confessionelen hadden een ambivalente houding. Zij wilden degenen met rechtse sympathieën niet in de richting van de NSB en andere rechtse groepen drijven. Bij orthodox-protestanten sloegen het orde-en-gezagstreven en het nationalisme van rechts bij velen aan. Uiteindelijk sloot maar een kleine minderheid zich bij de NSB aan. Bij de katholieken, vaak geïnspireerd door de encycliek *Quadragesimo Anno* uit 1931, was er bij velen waardering voor de corporatistische gedachte. Ook hier koos maar een klein deel voor het fascisme.

De muiterij op de Zeven Provinciën in februari 1933 in de wateren van Nederlands-Indië betekende ongewild een ommekeer in de benadering van extreemrechts. Colijn, leider van de ARP, zag er een revolutiepoging in en riep om harde maatregelen om het linkse gevaar in te dammen. De verkiezingen ging de ARP dan ook in met de leus: 'Voor een sterk gezag! Kiest Colijn!' Het leverde twee zetels winst op, terwijl de andere grote partijen verloren. Colijn werd aanvoerder van een tweede kabinet onder zijn leiding. Zijn gezag-en-ordepolitiek en zijn onverzettelijk economisch beleid gaf hem veel krediet. Het leverde bij de verkiezingen van 1937 nog eens drie zetels winst op. De waardering voor zijn harde beleid moet zeker gezien worden tegen de achtergrond van het spook van hyperinflatie en politieke instabiliteit, die een einde aan de rechtsstaat Duitsland hadden gemaakt.

Alle roep over aanpassing en bezuiniging ten spijt, volgden Colijn en zijn kabinet op sommige terreinen wel degelijk een anticyclisch beleid. De noodkreten van confessionele boeren en boerenorganisaties dat zij de greep op hun achterban dreigden te verliezen, greep de regering aan om een uitgebreide landbouwcrisiswetgeving uit te vaardigen. Vele miljoenen werden in de land- en tuinbouw gepompt. Zo werd verhinderd dat een groot aantal werkloze landarbeiders en kleine boeren – overigens een niet gering deel van de achterban van de confessionele partijen – zich zou voe-

gen bij het leger werklozen in de steden. De confessionele boerenbonden op hun beurt voerden de oppositie tegen Landbouw en Maatschappij en andere rechts-radicalen groepen sterk op.

Colijns optreden nam rechts veel wind uit de zeilen en hij werd daarbij gesteund door de aan de zuilen verwante organisaties. Zo royeerden de confessionele vakcentrales leden die zich hadden aangesloten bij de NSB.⁸ De kerken namen ook stelling tegen de NSB. De Nederlandse bisschoppen ontraadden in 1934 het lidmaatschap van de NSB, en een volgend mandement, twee jaar later, scherpte deze maatregel aan: leden van de NSB werden de sacramenten onthouden. Een gecoördineerde actie was in de protestantse kerken onmogelijk. De Gereformeerde Kerken waren het voortvarendst. In de loop van 1935 nam een aantal kerkenraden maatregelen. Dat kon gaan van een waarschuwing tot het onder censuur stellen van lidmaten. De synode van deze kerken verklaarde in 1936 het NSB-lidmaatschap onverenigbaar met de belijdenis, wat betekende dat NSB'ers onder censuur geplaatst zouden moeten worden.⁹

De gevolgen voor de NSB en andere rechts-radicalen groepen waren tweeledig. De grenzen tussen extreemrechts en de zuilen werden steeds scherper afgebakend. De NSB slaagde er steeds minder in twijfelars in haar kring op te nemen. Dat gaf de radicalere krachten binnen de beweging de mogelijkheid meer naar voren te treden. De NSB werd daardoor voor een steeds kleiner deel van de Nederlanders aantrekkelijk. Het succes van 1935 kon de partij niet herhalen. De aanhang werd kleiner en kleiner en voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was de partij een extreemrechtse splinterpartij geworden.

DE LES VAN DE JAREN DERTIG

Economische crisis en twijfel aan de effectiviteit van de parlementaire democratie maakten veel mensen in de jaren dertig vatbaar voor rechts-radicalisme. Tot bloei kwam echter geen van de rechts-extremistische partijen. De zuilen sloten zich aaneen en isoleerden het rechts-extremisme, terwijl de overheid zorgde dat kwetsbare groepen werden ondersteund en uitwassen werden voorkomen. De *centripetale kracht* van de zuilen bleek sterker dan de centrifugale krachten die rechts uitoefende op voor rechts-radicalen gevoelens ontvankelijke personen en groepen.

Het dominante 'burgerlijk cultuurpatroon', zoals J.C.H. Blom het noemde, werd niet doorbroken.¹⁰ Dit cultuurpatroon kenmerkte zich door het aanvaarden van de parlementaire democratie en een vrijemarkteconomie, gepaard aan strakke waarden en fatsoensnormen en een sterke behoefte aan gezag, orde en leiderschap. Dit cultuur- en waardepatroon werd gedra-

gen door een krachtig religieus en ideologisch besef. Het leven in een verzuilde samenleving was dan ook niet vrijblijvend. Het vroeg de inzet van velen voor een veelheid aan maatschappelijke taken. Zingeving, het gevoel ergens thuis te horen, het positief verwerven van een plaats in de samenleving en zicht op een betere toekomst stonden daartegenover.

Is de verzuilde samenleving van de jaren dertig een goede spiegel hoe het populisme en rechts-radicalisme van vandaag tegemoet te treden? Op voorhand zal duidelijk zijn dat het trekken van lessen uit het verleden, in strikte zin, een hachelijke zaak is. In het geval van de jaren dertig is er nog een extra psychologische barrière. Nog altijd wordt immers deze periode met een zekere meewarigheid gezien en geassocieerd met conservatisme en bekrompenheid, autoritaire en religieuze steilheid en somber- en soberheid.¹¹ En Colijn en de politieke elite van die tijd staan nog altijd symbool voor een ondoelmatig economisch en een hardvochtig sociaal beleid. Bovendien is in de jaren zestig het zuilenbouwwerk met veler instemming en onder grote ijver afgebroken, later verdwenen religie en ideologie groten-deels uit het publieke domein. Nationalisme en vaderlandsliefde werden geridiculiseerd en gezag en autoriteit verdacht en hopeloos uit de tijd verklaard. Met de politie als vriend en een goed gesprek op zijn tijd viel orde en rust te handhaven. Welvaart en vrijheid aanvaardde de calculerende burger als vanzelfsprekend, de verantwoordelijkheid voor de samenleving schoof hij even gemakkelijk als een overheidstaak van zijn bord. Het middenveld werd van de achterban losgemaakt en grootschalige, bureaucrati-

sche organisaties, door een nieuwe klasse dure managers bestuurd, kwamen ervoor in de plaats.

Kortom: Nederland is onherkenbaar veranderd. Een hiërarchische, veeleisende, sobere samenleving is een tolerante, vrijblijvende en wel-

Politiek mist visie en verliest haar voelhoorns in de samenleving

varende geworden. Daarmee is echter niet alles gezegd. Economische crisis en politieke instabiliteit zijn teruggekeerd en voegen zich bij andere problemen, zoals de migratieproblematiek en het milieuprobleem. Volgens velen mist de politiek visie en bevoegdheid en verliest het haar voelhoorns in de samenleving. Bovendien ontberen overheid en gezagdragers de autoriteit om te kunnen overtuigen en zo nodig doortastend op te treden. Door de kredietcrisis komt steeds meer naar de oppervlakte dat elites het 'ieder voor zich' tot levensmotto hebben gemaakt. Ontevredenheid steekt de kop op en populisme krijgt een kans. Net als in de jaren dertig doemt de vraag op wie zich nog verantwoordelijk acht voor de staat en wie zich nog bij de natie betrokken voelt.

Het vooroorlogse zuilensysteem had zijn eigenaardigheden, fouten en kwalen. Vaak is het alleen beschreven als een manier waarop de elites een vaste greep op hun achterban kregen en hielden. Weinig wordt beseft dat de zuilen wederkerigheid kenden. Het maatschappelijk middenveld rustte voor een belangrijk deel op grote vrijwillige inzet. Men leefde in het besef dat inzet, betrokkenheid en het nemen van verantwoordelijkheid voor de publieke zaak onmisbaar waren. Over de schouder kon men zien wat er gebeurde wanneer volk en elites zich niet meer voor de staat verantwoordelijkheid voelden en de natie een lege huls geworden was.

Zo de jaren dertig een les bevatten, is het wel deze: staat, natie, democratie, rechtsstaat en haar organisaties en instituties kunnen niet uitbesteed worden aan een klasse beroepspolitici en managers. Een levende en levensvatbare democratie is er alleen bij de gratie van de betrokkenheid en verbondenheid van volk, organisaties en instituten. De grote vraag waar we nu voor staan is hoe burgers weer bij de publieke zaak te betrekken.

Noten

- 1 *Voorspel*, het eerste deel van Lou de Jong's *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1969), is nog altijd een belangrijke en leesbare bron voor de opkomst en invloed van extreemrechts in het interbellum. Zie over de vroege geschiedenis van extreemrechts ook Robin te Slaa en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935*. Amsterdam: Boom, 2009.
- 2 Mr. E. Verviers, hoofdredacteur van het fascistische tijdschrift *Katholieke Staatskunde*, geciteerd in Rolf Schuurma, *Jaren van opgang. Nederland 1900-1930*. Amsterdam: Balans, 2000, p. 185.
- 3 Niall Ferguson, *Het succes van het geld. Een financiële geschiedenis van de wereld*. Amsterdam: Contact, 2008, p. 81 e.v. Een korte inleiding van de geschiedenis van de Weimar-republiek is te vinden in Frits Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland. 1800-heden*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2005, pp. 253 e.v.
- 4 Zie over de NSB de populairwetenschappelijke studie van J. Zwaan en A. Zondergeld-Hamer (red.), *De zwarte kameraden. Een geïllustreerde geschiedenis van de NSB*. Weesp: Van Holkema & Warendorf, 1984; en Te Slaa & Klijn 2009.
- 5 Te Slaa & Klijn 2009, p. 383.
- 6 J.H. de Ru, *Landbouw en maatschappij. Analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1980.
- 7 Geciteerd in Te Slaa & Klijn 2009, p.21.
- 8 Paul E. Werkman, 'De trauma's van Marinus Ruppert. De confessionele vakbeweging tijdens de bezetting', www.vakbewegingindeoorlog.nl/sites/default/files/Traumas_van_Marinus%20Ruppert.pdf.
- 9 Harmjan Dam, *De NSB en de kerken. De opstelling van de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland ten opzichte van het christendom en met name de Gereformeerde kerken 1931-1940*. Kampen: Kok, 1986.
- 10 J.C.H. Blom, 'Nederland in de jaren dertig. Een "burgerlijk-verzuilde" maatschappij in een crisisperiode', in: Idem, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (pp. 1-27). Den Haag: Nijgh & Van Ditmar Universitair, 1989.
- 11 Een andere kijk op deze periode levert Han van der Horst, *Schep vreugde in het leven, zet de zorgen aan de kant. Levenslessen uit de Grote Depressie*. Schiedam: Scriptum, 2009.